

75

הערות

הערות לפרק הראשון 75

הערות לפרק השני 79

הערות לפרק השלישי 84

הערות לפרק הרביעי 92

97

מפתח

הקדמה

את הרצאות "במת ירושלים להיסטוריה על שם מנחם שטרן" בחודש מאי 2006 נשא פרופסור היינץ שילינג. פרופסור שילינג מופקד על הקתדרה להיסטוריה של העת החדשה המוקדמת באוניברסיטת הומבולדט בברלין מאז שנת 1992. לפני כן כיהן כפרופסור באוניברסיטאות גיסן ואוסנאברוק וכפרופסור חבר ומרצה בבילפלד. הוא למד היסטוריה, שפה וספרות גרמנית, פילוסופיה וסוציולוגיה באוניברסיטאות בקלן ובפרייבורג. את התואר דוקטור לפילוסופיה בהיסטוריה קיבל בשנת 1971 באוניברסיטת פרייבורג.

להיינץ שילינג רקע בינלאומי רחב להפליא. הוא היה חבר אורח ב"מכון המחקר ללימודים הומניסטיים" באוניברסיטת ויסקונסין במדיסון וב"מרכז ללימודי מערב אירופה" באוניברסיטת קליפורניה שבברקלי, וגם עמית ב"מכון ההולנדי ללימודים מתקדמים". מאז שנת 2005 הוא חבר ב"אקדמיה אירופאית". בשנה האקדמית 2004/5 הוא היה חבר ב"היסטורישס קולג" במינכן, ושם היה לי העונג להכירו באופן אישי.

פרופסור שילינג יכול לזקוף לזכותו שלל תפקידים אקדמיים וכיבודים. זמן קצר לאחר שהגיע כפרופסור לאוניברסיטת הומבולדט בברלין בשנת 1992, הוא הוזמן לכהן כדיקן מייסד של הפקולטה המחודשת למדעי הרוח. החל משנת 1994 הוא עורך בפועל את המהדורה האירופית של כתב העת *Archive for Reformation History*, ומאז שנת 2001 הוא מכהן כיושב ראש האגודה לתולדות הרפורמציה. הוא חבר בוועד המדעי של המוזאון להיסטוריה גרמנית בברלין, חבר ב"אקדמיה של ברלין-ברנדנבורג למדעים ולמדעי הרוח" (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften), חבר כבוד באקדמיה הבריטית וחבר חוץ ב"אקדמיה המלכותית ההולנדית למדעים ולמדעי הרוח" (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen). בשנת 2002, כאות הוקרה על הישגיו, העניק המוסד

האחרון לפרופסור שילינג את הפרס למדעי ההיסטוריה על שם דוקטור א"ה היינקן.

חיבוריו המדעיים של פרופסור שילינג הם יריעה רחבה ומגוונת להפליא. הוא מחברם של אחד עשר ספרי מחקר בגרמנית, באיטלקית ובאנגלית. בין חיבוריו באנגלית ראויים לציון במיוחד "קלוויניזם אזרחי בצפון-מערב גרמניה ובהולנד במאות השש עשרה – התשע עשרה" (*Civic Calvinism in Northwestern Germany and the Netherlands: Sixteenth to Nineteenth Centuries*, 1991) ו"דת, תרבות פוליטית וצמיחת החברה בעת החדשה המוקדמת: מאמרים על היסטוריה גרמנית והולנדית" (*Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society: Essays in German and Dutch History*, 1992). פרופסור שילינג ערך או השתתף בעריכתם של תשעה עשר כרכים של מחקרים בינתחומיים, וכן הכין אסופת מקורות בשני כרכים להיסטוריה של הקהילה הפרוטסטנטית בעיר אמדן (*Die Kirchenratsprotokolle der reformierten Gemeinde Emden 1557–1620*, 1989, 1992). מאות מאמרים מדעיים פרי עטו, בעיקר בגרמנית אך גם בהולנדית, צרפתית, איטלקית, ספרדית ואנגלית, הופיעו בכתבי עת מובילים כגון *Histoire sociale* ("היסטוריה חברתית"), *The Sixteenth Century Journal*, *Journal of European Modern History* וכן *The International Encyclopedia of the Social and Behavior Sciences* (2001). פרופסור שילינג אינו מסתפק בזירה האקדמית אלא גם יועץ ומארגן תערוכות היסטוריות, יוזם תכניות רדיו וטלוויזיה בנושאי היסטוריה ומשתתף בהן, וכותב בעיתונים יומיים.

את תחומי עבודתו העיקריים רואה פרופסור שילינג בהיסטוריה השוואתית של אירופה בעת החדשה המוקדמת; ערים ואזרחי ערים החל מימי הביניים המאוחרים ועד תחילת המאה התשע עשרה; הגירה ומיעוטים באירופה הקדם-מודרנית; ההיסטוריה החברתית והמנטליות של הקלוויניזם בצפון-מערב אירופה; תולדות הרפורמציה והתגבשות הכנסיות הפרוטסטנטיות; ותולדות המחשבה המדינית והיחסים הבינלאומיים במאות השש עשרה והשבע עשרה. אלה הם גם הנושאים שבהם הוא דן בהרחבה בספר שלפנינו.

בדיאלוג מתמשך עם קודמיו בהיסטוריוגרפיה הגרמנית והבינלאומית, פרופסור שילינג מציג מחדש את הדת כגורם מפתח להבנת העת החדשה המוקדמת, והוא דן בהבנת הדרך הייחודית שבה היא מחוללת שינוי

הקדמה

חברתי. במחקריו ובספר זה הוא ממפה את האופנים המורכבים שבהם ישות, שהייתה מאוחדת בעבר על ידי הנצרות הלטינית, הצליחה להנהיג מודרניזציה באמצעות חלוקה ללאומים, למדינות ולכנסיות שונות. מודרניות, על פי ההשקפה שהוא פורש באופן שיטתי בספר שלפנינו, לא הייתה אפוא מושתתת על סילוק הדת אלא על קביעת תפקידים חדשים, דרך פעולה חדשה ומקום חדש לדת ברשת המוסדות שקיימו את אירופה בעת החדשה המוקדמת.

מיכאל טוך

האוניברסיטה העברית

ירושלים

הגירה ומיעוטים

הגירה מטעמי דת בעת החדשה המוקדמת – גישה טיפולוגית

הגירה ומיעוטים היו רכיבים יסודיים בתולדות אירופה זמן רב לפני התיעוש והעירור של המאות התשע עשרה והעשרים. הם עיצבו במידה רבה מאוד את הדיוקן החברתי והתרבותי של הציוויליזציה האירופית, ומאז ימי הביניים היו מפתח לצמיחת התעשייה והמסחר ובייחוד להתפשטות החידושים הטכנולוגיים, המוסדיים והארגוניים בתחומי הייצור, המימון וההפצה. בייחוד בערים, מציאות זו אפשרה להתאים הון אנושי לנסיבות כלכליות משתנות.¹ בהעת נודעה להגירה השפעה חזקה על התרבות האירופית, והיא הייתה גורם חשוב בהפצת רעיונות, תפיסות וביטויי אמנות וספרות. אפילו מבחינה חברתית – אם כי לא בלי מתח וחיכוך – עיצבו ההגירה והמיעוטים את הציוויליזציה של אירופה הישנה, הרבה יותר מכפי שמוכנים להודות היסטוריונים או סוציולוגים, החושבים במונחים של מדינות הלאום של המאות התשע עשרה והעשרים. השפעה זו בלטה במיוחד במרכזי המסחר והתעשייה בערים, ובייחוד באזורים של ריכוזים אורבניים. נוסף על כך, גם כמה אזורים כפריים יצאו נשכרים מההגירה, בייחוד בחלקים המזרחיים והדרום-מזרחיים של אירופה וכן בכמה מאזורי הביצות באנגליה, שבהם טכניקות הניקוז המשוכללות שהביאו עמם מהגרים הולנדים סללו את הדרך להתיישבות וחקלאות.² מבחינת הגירה, כמו בהיבטים רבים אחרים, החברות האירופיות של תחילת המאה העשרים ואחת קרובות לחברות המודרניות של העת החדשה המוקדמת (ובייחוד למרכזים האורבניים דאז) יותר מאשר לחברות של מדינת הלאום של המאה התשע עשרה. לכן, ההיסטוריה של העת החדשה המוקדמת עשויה לעזור לנו להבין טוב יותר את המצב בימינו ולאפשר גישות חדשות למודלים של חיים משותפים בעתיד.³

בפרק זה לא אתמקד בהגירה הרגילה והשגרתית, שנחקרה באופן יסודי על

ידי דמוגרפים והיסטוריונים של כלכלה וחברה, אלא בסוג יוצא דופן שלה. להגירה השגרתית ישנם דפוסיים ידועים: למשל, הגירה לצורך שיפור תנאי החיים והמחיה עקב משבר מקומי או אזורי, או הגירה שנובעת מרצונם של היחיד או של המשפחה לשפר את מצבם הכלכלי והחברתי באמצעות עקירה לריכוזים אורבניים שבהם ישנן הזדמנויות טובות יותר. על פי גישה זו, המחקר התמקד בתנועה ה"טבעית" שבין כפר לעיר ובין עיירות וערים שונות. אנו יודעים כמעט הכול על דפוסי ההגירה האירופית הישנה הזאת ועל תוצאותיה: אנו יודעים כי בגלל שיעור תמותה גבוה, ערים גדולות ובינוניות לא יכלו לשרוד אילולא היה בהן אחוז גבוה מאוד של מהגרים; אנו יודעים על כיווני ההגירה הטיפוסיים – מכפרים לערים קטנות ובינוניות, ומתן לכרכים הגדולים – וכי רק שיעור קטן ביותר של מהגרים נע בכיוון ההפוך;⁴ אנו יודעים על הגירה חוזרת למקומות המוצא; על הגירה עונתית; על הגירה של בעלי מיומנויות מיוחדות (כמו מנקי ארובות איטלקים לארצות הצפון); וכן הלאה.

ואולם אני לא אדון בהגירה שגרתית זו, המוכרת כמעט בכל הציוויליזציות בעולם, אלא בגלים יוצאי הדופן של הגירה למרחקים ארוכים ברחבי אירופה. הגירה זו, שהתחוללה בעקבות התגבשות הכנסיות והעמקת הדבקות הדתית, הייתה אופיינית לאירופה של העת החדשה המוקדמת, וגם, כפי שנראה, מקור לדינמיות ומנוע לשינוי חברתי. סימנים מברשים לתופעה זו היו אמנם כבר בימי הביניים, אך גל יוצא דופן זה של הגירה למרחקים ארוכים ברחבי היבשת הגיע להיקף עצום ולהשפעה חברתית ותרבותית רבה רק במהלך המאות הראשונות של העת החדשה המוקדמת. ראשיתו הייתה ב"הגירה הגדולה ממחוז וו באזור האלפים" (grand migration alpine Vaudoise)⁵ בשלהי המאה החמש עשרה; המשכו בפליטים הפרוטסטנטים במאה השש עשרה, בעיקר הולנדים וֶּאֱלֹוֹנִים, ובמידה פחותה יותר צרפתים ואיטלקים, ובגל שני במהלך המאה השבע עשרה – אוסטרים ובוהמים פרוטסטנטים בתחילת המאה, והוגנוטים בסופה; וסופו בגולים מזלצבורג, בתחילת המאה השמונה עשרה.⁶ הגירת יהודי ספרד מחצי האי האיברי במהלך המאות השש עשרה והשבע עשרה שייכת גם היא לקטגוריה זו.⁷ ההגירה היהודית נחקרה היטב, אך בדרך כלל בנפרד מתנועותיהן של האוכלוסיות הנוצריות שהוזכרו לעיל; מכל מקום, גורמי הדחיפה והמשיכה של האוכלוסייה היו זהים, וכפי שאטען

כאן, גם ההשלכות מרחיקות הלכת של מושבות המהגרים החדשות היו זהות.

הדמוגרפים, ככל שהם דנים בכלל בסוגיה הנדונה,⁸ מתייחסים על פי רוב לתנועה זו של פליטים כאל סוג מעורב או תת-סוג של הגירה "רגילה", כלומר, הגירה לצורך שיפור החיים או לשם הבטחת הקיום.⁹ להלן אדון בהגירה יוצאת הדופן הזאת למרחקים ארוכים, לא כמקרה אחד של הגירה שגרתית אלא בראייה רחבה יותר, שמביאה בחשבון לא רק גורמים דמוגרפיים וכלכליים אלא גם גורמים משפטיים, מנטליים ותרבותיים, ובייחוד דתיים. מנקודת מבט זו, יש לאפיין את גלי ההגירה הללו בתור מופעים של סוג ייחודי בזירת ההגירה של אירופה הישנה. אני מכנה סוג זה בשם הגירה מטעמי דת (Konfessionsmigration),¹⁰ וזאת בשל הגורם המשותף להגירות הללו – תהליך התגבשות הכנסיות הנוצריות במדינות ובחברות האירופיות (שכבר נסקר בפרקים הראשון והשני). תופעה זו אינה כוללת רק את גורמי ההגירה ומניעיה, אלא גם את התנאים המיוחדים שבהם השתקעו המהגרים במדינות הקולטות ואת האופן שבו שרדו או דוכאו השינויים החדשניים שיזמו המהגרים. בקיסרות הגרמנית במיוחד, שבה נהג העיקרון "למי השלטון לו הדת" (cuius regio eius religio), הדת או ההשתייכות הכנסייתית של המהגרים קבעו לא רק את התנאים הדתיים והכנסייתיים שבהם יכלו "מהגרי הדת" לחיות ולעבוד אלא גם את התנאים המשפטיים, החברתיים והתרבותיים, ואפילו את התנאים הכלכליים.¹¹

במרוצת התהליך הארוך של ההגירה מטעמי דת, החל משלהי המאה החמש עשרה עד אמצע המאה השמונה עשרה, עזבו את ארצות מולדתם כמה מאות אלפים, ואולי אף כמיליון בני אדם. הואיל ואין לנו נתונים סטטיסטיים – הן בגלל נסיבות התקופה הן בגלל אופייה החשאי של ההגירה – לעולם לא נדע את המספרים האמתיים. אומדנים סבירים, המבוססים על נתונים סטטיסטיים מקומיים או אזוריים, שאותם ריכזו בעיקר פקידי המנהל האזורי ביעדי ההגירה, מאפשרים להציע את הסיכומים הבאים של גלי ההגירה הבולטים (בסדר כרונולוגי): כמה אלפים ב"הגירה הגדולה ממחוז וו באזור האלפים" מאז המאה החמש עשרה, מתוכם כ-5,000 שהיגרו לאזור לופרון שמצפון לאקס-אן-פרובנס ומאות אחדות שהיגרו לדרום איטליה ולגרמניה; בין 100 ל-150 אלף בהגירת ההולנדים והוואלונים הפרוטסטנטים במאה השש עשרה; בין 100 ל-120

אלף מהגרים בוהמים ואוסטרים פרוטסטנטים בראשית המאה השבע עשרה; בין 250 ל-300 אלף מהגרים הוגנוטים בשלהי המאה השבע עשרה; וכ-20 אלף מהגרים מזלצבורג במאה השמונה עשרה.

בנוסף לגלים עיקריים אלה היו במהלך המאה השש עשרה כמה גלים קטנים יותר: מהגרים קתולים מערים בלגיות, שהפכו לקלוויניסטיות בשנות ה-70 וה-80 של המאה השש עשרה (הגירה שטרם נחקרה כראוי); פרוטסטנטים מאיטליה, בייחוד מלוקה; והגולים הפרוטסטנטים שנמלטו מאנגליה בתקופת המלכה מרי טיודור בשנות ה-50 של המאה השש עשרה¹² – כל אלה הוסיפו כנראה כעשרת אלפים נפש למספר המהגרים מטעמי דת בעת החדשה המוקדמת. אליהם נוספו החל משלהי המאה השש עשרה, בגל שהגיע לשיאו באמצע המאה שאחריה, 100 עד 150 אלף פליטים ממוצא יהודי שנאלצו לעזוב את ספרד ופורטוגל, אם כי רק מספר קטן מהם השתקע במערב אירופה ובמרכזה. מאות אחדות השתקעו בהמבורג ובלונדון, וכ-2,000–2,500 באמסטרדם.¹³

בהשוואה למספרי המהגרים של ימינו היקף ההגירה הזאת אינו גדול, בייחוד נוכח העובדה שההגירה מטעמי דת התרחשה במהלך שתי מאות. אף על פי כן, השפעתם של מספרים אלה על החברות קולטות ההגירה הייתה גדולה ממש כמו זו שנודעת כיום לתנועה הגדולה יותר מבחינה מספרית. במהלך המאה השש עשרה הגיע שיעור המהגרים בערים הגרמניות פרנקפורט, וּוֹלְ וְאָמְדֵן ל-20 אחוזים (ובאָמְדֵן הגיע שיעורם במשך שנים אחדות אפילו כדי 50 אחוזים מהאוכלוסייה); בליידן היו המהגרים הפלמים והוואלונים 53.7 אחוזים מן הזוגות שנישאו במרוצת שנה אחת; ובשנת 1700 היו 20 אחוזים מתושבי ברלין ממוצא הוגנוטי.¹⁴ נוכח פעילותם הכלכלית, החברתית והתרבותית, ובייחוד לאור שונותם הבולטת בענייני דת וכנסייה, אין ספק שקהילות הזרים הללו הציבו אתגר גדול בפני החברות שאליהן היגרו.

הפליטים הקלוויניסטים (או הרפורמים) ההולנדים והוואלונים שעברו למקומות לותרניים, קתוליים (למשל, קלן ואקס־לה־שאפל בצפון־מערב גרמניה) או אנגליקניים, יצרו מיעוט דתי וכנסייתי הדומה לקהילות היהודים. במקרים אחדים – כמו במקרה של היהודים הספרדים בלונדון עד אמצע המאה השבע עשרה, או הפליטים הקלוויניסטים באזורים קתוליים – נאלצו המהגרים, אפילו במקומות המקלט, להסתיר את דתם, ובכך גם חלק

הגירה ומיעוטים

מרכזי מזהותם. עקב זאת ארגנו קהילות המתיישבים ההולנדים והוואלונים בחבל הריין התחתון את חיי הדת שלהם בכנסיות מחתרניות שאותן הם כינו "כנסיות מתחת לצלב", כלומר, תחת נטל הצלב של סכנה תמידית של גילוי ורדיפה. ברוב המקומות, שונות דתית זו אילצה את המהגרים ואת צאצאיהם לחיות במשך דורות כזרים, אמנם בקשות ובמעמד חוקי קבוע פחות או יותר, אך בנפרד מרוב החברה המארחת במישור התרבותי והחברתי.

כפועל יוצא מכך, קהילות המהגרים מטעמי דת חייבו בפעם הראשונה את החברות במערב אירופה ובצפונה להתמודד עם הבעיה של מיעוטי מהגרים שאינם שותפים לאמונת הרוב ונמצאים בתוך החברה הנוצרית ולא מחוצה לה; ומן הצד האחר, בפעם הראשונה נאלצו מיעוטים נוצריים גדולים בלב לבה של הציוויליזציה האירופית להתמודד עם זיהוים כאלמנטים אחרים וזרים מבחינה תרבותית ואידאולוגית. הזוהות הפגיעה של "נוכרי נודד" (peregrine) לא הייתה עוד מוגבלת ליהודים, או, בכמה אזורי גבול באירופה, למוסלמים. שינוי מרכזי זה בהיסטוריה של המיעוטים ובמעמדם החברתי, המשפטי והתרבותי, ולא דווקא מספרם של העקורים, הוא שעשה את ההגירה מטעמי דת גורם מרכזי בתמורות של ראשית העידן המודרני. ההגירה מטעמי דת הוסיפה דינמיות חדשה ומנגנונים חדשים לתופעת ההגירה המסורתית; חשוב אף יותר, היא פעלה כמנוע רב עוצמה לשינוי חברתי, וגם – אם נעז להחיל מודל זה על טווח זמן ארוך יותר – למודרניזציה, על כל ההשלכות העתידיות שלה: הדמוגרפיות, הכלכליות, החברתיות והתרבותיות. בדומה לתופעות רבות במאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה, ההגירה מטעמי דת ניצבה בין ההגירה האופיינית לימי הביניים לבין דפוס ההגירה האופייני לתקופה המאוחרת יותר בעת החדשה המוקדמת.

הגירה משטחי האימפריה ההבסבורגית בארצות השפלה ובאיִפֶּריה:
כרונולוגיה, מניעים, מספרים, מקומות ותנאי התיישבות

הדוגמה המובהקת ביותר להגירה מטעמי דת היא זו של ההוגנוטים הצרפתים בשלהי המאה השבע עשרה. הבולטות שלה נובעת בעיקר מן הדרך שבה הפכו צאצאיהם את הזיכרונות, התיאורים והתייעוד של